

Əliyev Taleh

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ilk orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ŞİMAL-QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ERKƏN ORTA ƏSR ALBAN DÖVRÜ QALALARI

Qafqaz Albaniyası Azərbaycanın dövlətçilik tarixində olduqca əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Albaniyanın ilk orta əsrlər mərhələsini əhatə edən bir dövrdə ölkənin şimal-qərb bölgəsini (Şəki-Kambisena) yadelli hücumlardan qorumaq üçün yeni istehkamlar, qalalar və müdafiə qüllələri inşa olunurdu.

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində apardığımız arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində ərazidə Zaqatala səddinin keçdiyi hissəni və yaxınlıqda yerləşən qala və istehkamları elmi araşdırmaya cəlb etmişik. Ərəb mənbələrində həm də "Sədd-əl-Lbin" kimi adı keçən Zaqatala səddi Lpina səddi kimi də tanınır [Axundova, 2012, s. 316–317; Əliyev, 2018, s. 10–11; Əliyeva, 2012, s. 15–17]. Müdafiə səddi, əslində, Albaniyanın Lpina ilə Şəki-Kambisena əyalətləri arasında yerləşən strateji-coğrafi mövqedə salınmışdı. Tərəfimizdən aparılan son tədqiqatlar səddin Qəbələdən qərbə doğru Oğuz-Şəki-Qax-Zaqatala-Balakən rayonları istiqamətində uzandığını söyləməyə əsas verir. Sədd Balakən rayonu ilə məhdudlaşmır, onun davamının Gürcüstan Respublikasının Laqodexi və Kvareli rayonlarının ərazisinə qədər uzandığını söyləmək mümkündür. Sözügedən ərazilər Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb ucqarını əhatə edirdi. Həmin tarixi alban torpaqlarında ilk orta əsrlərdə gəllər (müasir ingiloylar), çiqbilər (yıxbilər-saxurlar), silblər, lpinlər, suclar (sovdeylər), qarqarlar və savirlər, hun, xəzərlər yaşayırdı [Мамедова, 2005, с. 252].

IV–VIII əsrlərdə şimaldan olan hücumların qarşısını almaq, o cümlədən qərbdən və cənubdan (ilk orta əsrlərin son mərhələsində ərəb hücumları) olan yürüşlərdən qorunmaq üçün albanlar Şimal-Qərbi Azərbaycanın coğrafi relyefinə uyğun olaraq güclü müdafiə istehkamları inşa edirdilər.

Tərkəş qalası Oğuz rayonunun şərq hissəsində, Oğuz–Bakı yolunun və eyniadlı kəndin cənubunda, Türyançayın qərb sahilində yerləşir. Qala strateji cəhətdən əlverişli mövqedə tikilmişdir. Onun şərq hissəsi Türyançay dərəsi, şimal, qərb və cənub tərəfləri isə təbii xəndəyə bənzəyən dərin çökəkliklə əhatə olunmuşdur. Abidə şimalda Böyük Qalacıq, cənubda isə Kiçik Qalacıq olmaqla iki hissədən ibarətdir (şəkil 1). Tərkəş qalasında 50 m-lik dik uçurum vardır. Cənub hissədə uzunluğu 130, eni 55 m, şimal hissədə üçbucaq formalı, uzunluğu 225, eni 115 m-dir. Qalanın şimal qurtaracağı eni 60 m olan yarımdayəvi forma ilə tamamlanır. Tərkəş qalasının bütün tərəfləri, xüsusilə Türyançay axan şərq hissəsi təbii proseslər nəticəsində uçmuşdur [Əliyev, 2013, s. 54–55; Əliyev, 2014, s. 11–12; Əliyev, 2016, s. 6–7; Əliyev, 2017, s. 54–55; Əliyev, Məmməd zadə, 2015, s. 21–22; Qədirov, 1974, s. 58–59].

Böyük Qalacıqda arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində 3 mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur. Təbəqələrin arasında "lal" təbəqə qatı var. Üst mədəni təbəqənin qalınlığı 2,2 m olmaqla VI–VIII əsrlərə aiddir. Tərəfimizdən 2013–2015-ci illərdə arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı orada yonulmamış çay daşı və palçıqla hörülmüş daha bir divar bünövrəsi aşkar olunmuşdur [Əliyev, 2017, s. 54–55; Əliyev, Məmməd zadə, 2015, s. 22] (şəkil 2).

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Kiçik Qalacıqda təqribən 2 m qalınlığı olan mədəni təbəqə aşkar edilmiş və V–VIII əsrlərə aid edilmişdir. 2014-cü ildə Kiçik Qalacıqda elmi tədqiqat işləri apararkən Kiçik Qalacığın Türyançay tərəfdə yerləşən dərəsindən içəriyə doğru iki böyük otağa gedən yolu izlədik. Daha sonra həmin yolların qərb və cənub istiqamətində davam

etdiyinin şahidi olduq. Çox güman ki, qərbə gedən gizli yol Sincan çayı yaxınlığına, cənuba gedən gizli yol isə Türyançayın sağ sahili ilə Qarabulağa gedib çıxır [Əliyev, 2017, s. 54–55; Əliyev, Məmmədzaadə, 2015, s. 22].

Tərəfimizdən Böyük Qalacıqda müəyyən edilmiş qala yerinin uzunluğu 18 m, eni 13 m-dir. Tərkəş yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən söyləmək olar ki, ətrafı qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş Böyük Qalacıq III–VIII əsrlərdə, Kiçik Qalacıq isə V–VIII əsrlərdə fasilələrlə Qafqaz albanlarının mühüm strateji məntəqələrindən biri olmuşdur [Əliyev, 2017, s. 54–55; Əliyev, Məmmədzaadə, 2015, s. 22].

Oğuz qalası. Abidə Oğuz çayının sağ sahilində Qalasisik düzündə yerləşir. Ərazi Oğuz rayon mərkəzindən 1,5 km şərqdədir. Orada ilk tədqiqatlar 1965-ci ildə qalanın 1 nömrəli bürcünün şərq tərəfindəki dağılmış divar qalıqlarının qarşısında aparılmışdır. Qalanın bu bürcü 10x10 m ölçüdə kvadrat formalıdır. Abidənin darvaza yeri iki bürc arasında, eni 6 m olan sahədədir. 1 nömrəli bürcün içərisində düzbucaq formalı, 3x3 m ölçülərə malik bir otaq aşkar edilmişdir. Düzbucaq formada inşa edilmiş bürcün hər bir tərəfinin eni 10 m, divarlarının qalınlığı 3,5 m, qorunmuş hissəsinin hündürlüyü 2 m-dir. 2 nömrəli bürcün qorunmuş hissəsinin hündürlüyü təqribən 3,5 m-dir. Cənub divarı düz hörlümdür. Buna əsasən, 2 nömrəli bürcün də düzbucaq formasında inşa edildiyini söyləmək olar. İnşaat materialı kimi puç daş və əhəng məhlulundan istifadə olunmuşdur. Puç daşların ölçüləri 40x24x18 sm, 40x22x26 sm-dir [Əliyev, 2014, s. 10–11; Əliyev, 2017, s. 53–54].

Arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində burada iki mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır. Alt qat bünövrədən aşağıda üzə çıxmışdır ki, bu da III–IV əsrlərə aiddir. Maraqlıdır ki, bu saxsı məmulatının heç biri qala ilə eyni dövrə aid deyil. Bu isə qalanın III–V əsrlərə aid mədəni təbəqənin yerləşdiyi yaşayış yerinin üzərində tikildiyini söyləməyə imkan verir. Üst mədəni təbəqədən tapılmış saxsı qab parçaları və bürcün düzbucaq forması Oğuz qalasının V–VII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir. Fikrimizcə, qalada ilk orta əsrlərdə mövcud olmuş həyat ərəb hücumları zamanı kəsilmişdir [Əliyev, 2014, s. 10–11; Əliyev, 2017, s. 53–54].

Qalatap. Abidə Əlicançayın sol sahilində, Qayabaşı kəndi yaxınlığındakı təpənin üstündə tikilmişdir. Burada dairəvi formalı yastan yerinin diametri təqribən 200 m-ə yaxındır. Onun mərkəzi hissəsi kənarlarla müqayisədə təqribən 2–3 m çöküb. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində abidənin divar qalıqları qeydə alınmışdır. Divar qalıqları təpənin üst hissəsinin dairəsini tam

Şəkil 1. Tərkəş qalasının görünüşü (Oğuz)

Şəkil 2. Tərkəş qalasında Qala yerinin planı (Oğuz) (T.V.Əliyev)

əhatə edir. İnşaat materialı kimi çay daşı və əhəng məhlulundan istifadə olunmuşdur. 2011–2013-cü illərdə aparılmış arxeoloji müşahidə və kəşfiyyat axtarışları zamanı Qalatap ərazisindən küpə və tava tipli saxsı qabların fraqmentləri, məişət qabları, üzəri anqoblanmış qalındıvarlı bir neçə gil qab və saxsı qablara aid müxtəlif formalı qulplar əldə olunmuşdur. Məişət qablarının üzəri cizma üsulu ilə işlənmiş həndəsi motivlərdən ibarətdir. Arxeoloji materiallar abidənin VII–VIII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir [Əliyev, 2014, s. 14; Əliyev, 2017, s. 55].

Xaçmaz Govurqalası. Govurqala Xaçmaz kəndindən şimalda, Filfilli dağının cənubunda, Qaladağın zirvəsində, Pambıqlıçayın sağ sahilində yerləşir (şəkil 3). Qalanın müdafiəsini gücləndirmək üçün ətrafda ikisi qarşı-qarşıya olmaqla 3 xəndək qazılmışdır. Paralel qazılmış xəndəklərdən birinin uzunluğu 15 m, eni 8 m, dərinliyi 10 m-dir. Bu xəndəyin qarşısında yerləşmiş ikinci müdafiə xəndəyinin uzunluğu 100 m, eni 30 m, dərinliyi 20 m olub, aralarında eni 7 m, uzunluğu 15 m-ə çatan düz səthli sahə vardır. Üçüncü xəndəyin uzunluğu isə 50 m, eni 25 m, dərinliyi 15 m-dir [Əliyev, 2014, s. 14–15; Əliyev, 2017, s. 57; Гади́ров, 1969, с. 15–19].

Qalaya giriş şimaldan, iki bürc arasındakı darvaza yerindəndir. Onun eni 1,5 m, qorunmuş hissəsinin hündürlüyü 3 m-dir. Xaçmaz Govurqalasında darvaza yerində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri qala darvazasının kiçik olduğunu söyləməyə əsas verir. Çünki buradan qalaya yalnız piyada və atlı süvarinin daxil olması mümkün ola bilərdi. Yuxarı hissəsi dağılmışdır. Darvaza yerində qala divarlarının eni 1,5 m, hündürlüyü isə salamat qalmış hissədə 3 m-dir. Darvaza yerinin sağ və sol tərəflərində düz divarlar vardır. Sağ tərəfdəki divarın uzunluğu 2,56, sol tərəfdəki divarın uzunluğu isə 2,64 m, darvaza yerinin eni 1,6 m-dir. Qala 7 bürcdən ibarət olmaqla xüsusi su kəməri vasitəsilə içməli su ilə təchiz edilirdi. Xaçmaz Govurqalasında 1–4 cərgədə qeydə alınmış dairəvi formalı mazğalların ölçüləri 20–36 x 18–26 sm və diametri 23 sm-dir. Aralarındakı məsafə 0,5–13 m-dir. Dairəvi mazğalların bir qismi içəridən suvanmışdır. Qala daxilində 12 otaq olduğu ehtimal edilir. Otaqlar düzbucaqlı formadadır, onlardan biri yarım-dairəvi bürcün içindədir. Govurqalada inşaat materialı kimi qaya və çay daşlarından, kirəc məhlulundan, puç daşdan yonulmuş, 22–26 x 34–35 x 5–10 sm ölçülərə malik lövhələrdən istifadə edilmişdir. Bunlardan əlavə, darvaza yerində başqa 23x23x5 sm ölçülərə malik bişmiş kərpic parçalarına da təsadüf edilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar abidənin VII–XIII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir [Əliyev, 2014, s. 15; Əliyev, 2017, s. 58–59; Гади́ров, 1969, с. 15–19].

Şəkil 3. Xaçmaz Govurqalasının ümumi görünüşü
(Oğuz)

Kəldək Govurqalası. Əlicançayın sağ sahilində Şəki rayonunun Kəldək kəndindən şimalda, Qaladağın zirvəsində yerləşən qala relyefə uyğun inşa edilmişdir. Kəldək Govurqalasının divarlarının aşağı hissəsinin eni 1 m, yuxarı hissəsinin 0,8 m, hündürlüyü isə 15 m-ə qədərdir. Qala divarlarının şimal və cənubdakı əsas hissələrini hündürlüyü 15 m, uzunluğu 20 m-ə qədər olan hamar səthli dik qayalar əvəz edir [Əliyev, 2017, s. 59].

Burada 6 bürc qeydə alınmışdır. Bunlardan 3-ü düzbucaqlı, 3-ü isə yarım dairəvidir. Kvadrat bürclərin tərəfləri 5,5 m, yarım dairəvi bürclərin diametri 3 m-dir. Bürclərin qorunub saxlanılmış hissəsinin hündürlüyü 4,6–9 m olub hər bürcün eni 1 m, hündürlüyü 1,5 m-ə çatan giriş yolu vardır. Qalanın içərisində kvadrat və ya düzbucaqlı formada, hündürlüyü 2–3 m çatan divar qalıqlarının aşkar olunması burada yaşayış evlərinin olduğunu söyləməyə əsas verir. Onlar relyefə uyğun olaraq hündür və çökək yerlərdə tikilmişdir. Burada istifadə olunmuş inşaat materialı qaya və çay daşlarından, bir qismi kvadrat formalı puç daşdan, əhəng məhlulundan ibarətdir. Fikrimizcə, Kəldək Govurqalası VI–XIII əsrlərdə Əlicançay sahilində mühüm strateji məntəqələrdən biri olmuşdur [Əliyev, 2017, s. 59–60].

Kərimli "Qala yeri". Kərimlidə Böyükşordan 250 m şimalda "Qala yeri" qeydə alınmışdır. Qalanın 6 bürcü vardır. Divarları möhrədəndir. Arxeoloji tədqiqatlar abidənin V–VIII əsrlərə məxsus olduğunu söyləməyə əsas verir [Əliyev, 2017, s. 61].

Qız qalası Əlicançayın sağ sahilindəki yüksəklikdə yerləşir. Həmin sahil su yuyaraq təxminən 50 m hündürlükdə dik uçurum yaratmışdır. Yüksəkliyin cənub ətəyindən keçən köhnə torpaq yol çayı keçdikdən sonra Yevlax–Şəki yoluna çıxır [Əliyev, 2017, s. 63]. Yüksəkliyin üstü düzənlikdir. Onun diametri 200 m-dir. Bu sahənin mərkəz hissəsində diametri 20 m olan çökəklik vardır. Çökəkliyin ətrafı 2 m hündürlükdə torpaq hasara bənzəyir. Çökəklikdə tikinti xarabalığı vardır. Bu tikinti xarabalığı kirəc məhlulu ilə çay daşından hörülmüş iki hissə divardan ibarətdir. Əldə olunmuş materiallara əsasən qalada həyatın VI–XIII əsrlərdə mövcud olduğunu söyləmək mümkündür [Əliyev, 2017, s. 63].

Küngüt. Əlicançayın sağ sahilində, Şəki rayonunun Baş Küngüt kəndindən cənub-şərqdə, Kilsədağın üstündə yerləşən qala düzbucaq formalı olub uzunluğu 120 m, eni 42 m. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində burada 2 mədəni təbəqə müəyyən edilmişdir. Mədəni təbəqənin qalınlığı 15 sm olan üst qatı IX–XI əsrlərə, qalınlığı 45 sm olan alt qatı VII–VIII əsrlərə aid edilmişdir. Divar və bürclər qalanın cənub və qərb tərəflərində nisbətən yaxşı vəziyyətdədir. Divarların qalınlığı 2,65 m, qorunmuş hissəsinin hündürlüyü 2,5 m-dir. Divarlar bir-birinə əhəng məhlulu ilə bərkidilmiş çay daşlarından hörülmüşdür. Kvadrat formalı bürclərin ölçüsü 8x8 m-dir. Qalanın əsas darvaza yeri cənubda, ikinci darvaza yeri isə şimal-qərbdədir. Qala məzəlləri 40x40 sm ölçülərində kvadrat formada tikilmişdir. Qalanın əsas darvazasından qərbdə yerləşmiş bürcün divarlarının eni 2,65 m olub içəri kvadrat formalı otaqdan ibarətdir. Otağın eni və uzunluğu 2,7 m-dir. Bürcün divarında düzbucaqlı giriş yeri vardır [Əliyev, 2017, s. 56–57; Гадиров, 1969, с. 4–5].

Zərnə. 2018-ci ilin tədqiqat mövsümündə Oğuz-Qax arxeoloji ekspedisiyası Qax rayonunun Zərnə kəndində dağlıq relyefdə, meşəlikdə və Zərnəçayın sahilində olduqca strateji əhəmiyyətli yüksəklikdə yerləşən ilk orta əsr

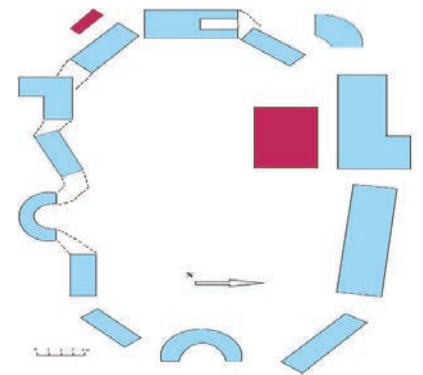
Şəkil 4. Zərnə qalasının 1 nömrəli bürcünün görünüşü (Qax)

Şəkil 5. Zərnə qalasının 2 nömrəli bürcünün görünüşü (Qax)

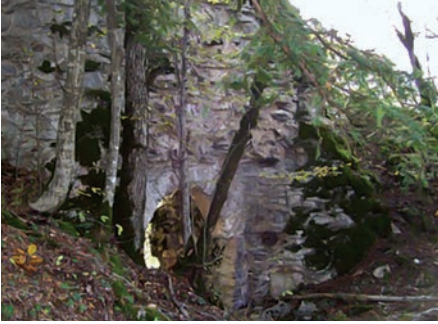
Şəkil 6. Zərnə qalasında divar qalıqlarının görünüşü (Qax)

Şəkil 7. Zərnə qalasının planı (Qax)
(T.V.Əliyev)

Şəkil 8. Cinli qalası (Qax)

Şəkil 9. Cinli qalasında divar hissəsinin və giriş qapısının görünüşü (Qax)

Şəkil 11. Hernabuc qalasının ümumi görünüşü

Şəkil 10. Pəri qalası (Yuxarı Çardaxlar, Zaqatala)

qala-istehkamda arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır. Bu zaman 0,8 ha ərazini əhatə edən ərazidə qala divarlarının planı hazırlanmış və çıxarılmışdır. Qala divarlarının bürclərində və onların salamat qalmış hissələrində arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları və qeydlər aparılmışdır. Apardığımız elmi tədqiqatlar qalanın ilk orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının mühüm strateji məntəqələrindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir [Əliyev, 2018, s. 23–24] (şəkil 4, 5, 6, 7).

Cinli qalası. Qax rayonunun İlisu kəndi ərazisində yerləşən qala Ağçay–Kürmükçay hövzəsinin ilk orta əsr qalası kimi strateji əhəmiyyəti ilə seçilir. Qalanın strateji əhəmiyyəti orada olarkən apardığımız müşahidələrdən də aydın görünür. Arxeoloji tədqiqat və müşahidələr Cinli qalasının yerinin coğrafi baxımdan çox düzgün seçildiyini söyləməyə əsas verir. Qala ilk orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş və Qafqaz Albaniyasının istehkam tipli abidələri içərisində xüsusi rola malik olmuşdur [Əliyev, 2018, s. 24–25] (şəkil 8, 9).

Zaqatala səddi. Qafqaz Albaniyasının olduqca önəmli müdafiə sədlərindən olan Zaqatala böyük divarları bilavasitə Gilgilçay səddinin davamıdır. Səddi şərti olaraq Böyük Alban səddi adlandırmaq daha doğru olar. Tədqiq olunmuş Pəri qalası da məhz sədd üzərində yerləşirdi (şəkil 10). Zaqatala səddi Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən, Laqodex və Kvarrel rayonlarının ərazisindən keçməklə şimal və şimal-qərbdən gələn təhlükənin qarşısını alırdı [Əliyev, 2018, s. 22; Əliyeva, 2012, s. 30–31; Məmmədov, Əliyev, Rəcəbov, 2015, s. 12–14; Məmmədov, Əliyev, Rəcəbov, 2016, s. 15–17].

Hernabuc qalası. Gürcüstan Respublikasının Dedoplistskaro rayonunda Alazan vadisində Sığnaq şəhəri yaxınlığında yerləşən Hernabuc qalası Qafqaz Albaniyasının mühüm istehkamlarından biridir. III–IV əsrlərdə iri bir yaşayış məntəqəsi olan Hernabucun dəqiq harada yerləşməsi haqqında məlumat yoxdur. Hernabuc qalasının V əsrin sonunda inşa olunduğunu nəzərə alsaq, o zaman şəhərin həmin vaxt artıq iri bir məntəqə olduğunu düşünə bilərik. Fikrimizcə, Hernabuc şəhərinin erkən adı məhz Kambisena olmuşdur (şəkil 11). Düzənlikdən Hernabuc qalasına yol olduqca maraqlıdır. Qombori yaylasında yerləşən ərazidə [Qamiberan–Qabırri – T.Ə.] şimala doğru uzanan istiqamətdədir. Giriş qapısını keçdikdən sonra pilləkənlər Hernabuc qalasının yuxarıda dağın başında yerləşən möhtəşəm hissəsinə aparır. Qalaya aparın yol, əslində, hücum edən düşməni asanlıqla çaşdırırdı. Qalanın müdafiəsi ilk orta əsrlər üçün olduqca mühüm sayılan hərbi taktika ilə tam təşkil olunurdu.

Beləliklə, Azərbaycanın şimal-qərbinə əhatə edən, ümumiyyətlə, Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb ərazisi hesab olunan Şəki-Kambisena torpaqlarında ilk orta əsrlərdə əhəmiyyətli və möhtəşəm qalaların mövcudluğu arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işləri ilə öz təsdiqini tapmış olur. Gürcü mənbələrində Hereti [Herr ölkəsi – T.Ə.] adı ilə bilinən və Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb ərazilərini əhatə edən bölgə ilk orta əsrlərdə Şəki-Kambisena ərazilərini əhatə edirdi [Mamedova, 2005, c. 397]. 886–1117-ci illərdə isə həmin bölgədə yenidən bərpa olunmuş Alban çarlığı IX–XI əsrlərdə də həmin istehkamların istifadəsinə və təmirinə zəmin yaratmışdı. Nəticədə bəzi qalalar daha da möhkəmləndirilmiş və XII əsrə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova S.Ə. Qafqaz Albaniyasının müdafiə memarlığı / "Qafqaz Albaniyasının Azərbaycanın və Qafqazın tarixində yeri və rolu" Beynəlxalq elmi konfransın əsərləri. Bakı, 2012, s. 316–321
2. Əliyev T.V. Əlican və Türyançay hövzəsinin dağlıq və dağətəyi ərazilərinin IV–XIII əsr arxeoloji abidələri haqqında // AMEA, Bakı, 2013, № 2, s. 52–62
3. Əliyev T.V. Əlican və Türyançay hövzəsinin tarixi-arxeoloji tədqiqi (IV–XIII əsrlər): Tarix üzrə fəlsəfə doktor. diss. avtoref. Bakı, 2014, 22 s.
4. Əliyev T.V. Oğuz arxeoloji ekspedisiyasının 2016-cı ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı. Bakı, 2016, 37 s.
5. Əliyev T.V. Oğuz və ətraf ərazilər orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, 2017, 350 s.
6. Əliyev T.V. Oğuz-Qax arxeoloji ekspedisiyasının 2018-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı. Bakı, 2018, 400 s.
7. Əliyev T.V., Məmmədzadə H.A. Oğuz arxeoloji ekspedisiyasının Oğuz rayonu ərazisində 2015-ci ildə apardığı arxeoloji kəşfiyyat və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı: AMEA AEİ EAF, № 554, 57 s.
8. Əliyeva R.Ş. Zaqatalanın tarixi-memarlıq irsi. Bakı, 2012, 126 s.
9. Qədirov F.V. Tərkəşdə arxeoloji kəşfiyyat qazıntılarının ilk nəticələri // Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1974, № 4, s. 57–69
10. Məmmədov A.M., Əliyev T.V., Rəcəbov M.İ. Qax-Balakən arxeoloji ekspedisiyasının 2015-ci ildə apardığı arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı: AMEA AEİ EAF, № 557, 23 s.
11. Məmmədov A.M., Əliyev T.V., Rəcəbov M.İ. Qax-Balakən arxeoloji ekspedisiyasının 2016-cı ildə apardığı arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı: AMEA AEİ EAF, № 568, 20 s.
12. Гадиров Ф.В. Северные оборонительные сооружения Азербайджана (на основе памятников бывшего Кабалинского магала VI–XIX вв.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1969, 23 с.
13. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.